

הזיקה בין שמן הזית שהודלק במנוחת המקדש ובין נר שבת, קיבלה משמעות גדולה יותר לאחר חורבן הבית ועם ההתעוררות המשיחית בימי מרד בר-כוכבא. במידה מסוימת קיבל נר שבת, סמליות של מעין 'זכר למקדש' — לפחות על פי גישתו של ר' טרפון. בזמן שבת המקדש היה קיים היו אבותינו מקריבים על המזבח מנחה שהייתה עשויה סולת כלולה בשמן; עם המנחה היה מובא גם נסך. במנחות אלו היה ייצוג לדגן — סולת, ליצחק — שמן, ולתורש — נסך. 'בזמן שבת המקדש קיים מזבח מכפר על אדם, ועכשיו שאין בית מקדש שולחנו של אדם מכפר עליו'.⁴ לאחר שחרב הבית היה ייצוג סמלי של אותם יבולים על 'שולחנו של אדם' בערב שבת: החלית — מייצגת את הדגן, היין — את התורש, ונרות, שבחתילה היו נרות שמן — מייצגים את היצחק.⁵

לגישתו של רבי טרפון שאין מדליקין אלא בשמן זית בלבד, ניתן להציע גם הסבר מעשי: תכונותיו של שמן הזית הן המתאימות ביותר להדלקת הנר בשל היותו זמין, בעצרתו נקיה ובהירה, הוא אינו מפיק ריח רע ואינו מרע (תצלום 25). כמו כן יש לציין את סמליותו הרבה בהלכה היהודית כסמל האורה והשלום, ומשום כך אין מתאים ממנו להדלקת הנר שנערך ל'שלום בית' ו'כבוד השבת'.

גישת חכמים

אפשר שבסידור המחלוקת בין רבי טרפון לחכמים עומד המתח הסמלי ששרר בין המרכז התורני שבבבל לזה שבארץ-ישראל — מתח על רקע פוליטי — למי תהיה ההגמוניה בתפוצות. בשל חורבן המקדש והפגיעה ביישוב היהודי בארץ-ישראל בקישו חכמי דור יבנה ואושה בדרכים שונות להודש את מעמדם ולכססו כסמכות הרוחנית הכללית מערערת.⁶ רבי טרפון וחכמים אחרים, איש איש ושיטתו, מעלים על נס את הדלקת נר שבת כמצווה שיש לה זיקה לארץ-ישראל ומתוך כך מחזוק מעמדה כמרכז רוחני של יהדות התפוצות.

רבי טרפון מייצג נאמנה את עניינם של יהודי ארץ-ישראל בתקופתו, שכן שמן הזית היה מוצר שבו התפרסמה הארץ וממנה הוא יוצא לארצות שונות.⁷ בעקבות מרד בר-כוכבא נפגעו מטעי הזיתים בארץ ישראל פגיעה קשה⁸ ומשום כך החירו חכמים להשתמש בכל השמנים.⁹ ניתן לראות בכך גם התחשבות כתנאים של כלל קהילות ישראל בתפוצות: דווקא משום

4 בבלי, מנחות צו ע"א; חגיגה כו ע"א.

5 תאובני טבע, עמ' 43.

6 מגמה זו התחזקה בעקבות התוצאות הקשות של מרד בר-כוכבא, ראה בבלי, ברכות סג"ב. על עיבור השנה, ראה אלון, ב, עמ' 77-75.

7 על מעמד הרם של שמן הזית בארץ ישראל וחשיבותו העצומה ניתן ללמוד גם מן החלכה: 'זנורד מן השמן בארץ ישראל מותר בשמן שומשמן ואסור בשמן זית' (בבלי, נדרים נג ע"א) וראה דברי רש"י שם. על ייצוא שמן הזית מארץ-ישראל, ראה עמר, מזון, עמ' 19.

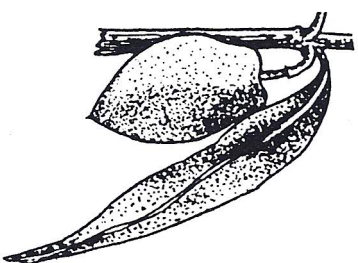
8 ירושלמי, פאה פ"ז ה"א, כ ע"א; אפודיימר, עמ' 43-42.

9 לוי, תולדות, עמ' נ"ז; גילת, עמ' 29.

מדוע נזכרו דווקא שמונים ופיתילות אלה?
הפרק 'כמה מדליקין' נכתב על-ידי חכמי המשנה בארץ-ישראל והוא משקף, ללא ספק, מציאות ריאלית שנהגה בימיהם בארץ ובתפוצות. עיין ברשימת השמנים והפתילות שנוכחו במשנה מעלה מספר שאלות: מדוע נזכר דווקא חומרי בעירה אלה, האם הדבר מקרי או שמא הללו נבחרו בקפידה בהתאם לשיקולים מנחים מוגדרים שהנתחו את ה'זל'. כמו-כן נשאלת השאלה: האם מדובר דווקא בחומרים שהיו מצויים בארץ-ישראל באותה תקופה או שמדובר ברשימת מוצרים שתפוצתה חורגת מגבולות הארץ ולפיכך פורק זה אינו משקף בהכרח את הריאליה הארץ-ישראלית של תקופת המשנה.

גישת רבי טרפון

לצרכי מאור נעשה שימוש בארץ ישראל בשמן הזית שהופק מעץ הזית. עץ זה נפוץ מאוד בכל רחבי ארץ ישראל, שהרי היא 'ארץ זית שמן ודבש' (דב' ת, ח), וכשל זמינותו הירבו להשתמש בו. שמן הזית נחשב למשובח ובו הדליקו את מנוחת המאור בבית המקדש, שהרי למנוחה זו נבחר השמן המשובח והזך ביותר, ככתוב: 'ואתה תצוה את בני ישראל ויקחו אליך שמן זית זך כחית למאור להעלות נר תמיד' (שם' כו, כ), וכשל כך סבר רבי טרפון, מראשי התנאים שהיו בתקופת מרד בר-כוכבא, שאין מדליקין אלא בשמן זית בלבד!¹ ונימוקו של רבי טרפון: 'זהו מצינו שחבב הקב"ה שמן זית יותר מכל השמנים בנר (ובהדלקה)'.² בדברי המדרש ניתן למצוא הדים לשיטת רבי טרפון בהקבלה שבין נר שבת ובין המנוחה שבמשכן ובמקדש:

פרי הזית

שמן זית זך כחית למאור — למה לא שמן אגוזים ולא שמן צנונות, ולא שמן דגים או שאר שמנים אלא בשמן זית, לפי שהזית סימן אורה לעולם... שמן זית זך כחית למאור — בנתינו שבבעולם, אדם אם יש לו שמן רע מדליקו בנר, והיפה נותן בחבשיל. וראהל מועד ובמקדש לא היו עושיין כן, אלא זך כחית למאור, והשני (באיכותו היו נותניו) למנוחות.³

1 משנה, שבת ב, ב.

2 תחומא, בהעלותו, א.

3 תחומא, תצוה, ו. השהו ויקרא רבה, פקד לא.

כל אחד ואחד מקרב חומרי הבעירה שנכללו במשנה מהווה כפי הנראה נציג טיפוסי של שמנים אחרים בעלי תכונה דומה. כך משתמע מדברי הרמב"ם בנוגע לשמן הקקידן: ויציא
בר משאר שמנים שהם עציים.¹³

13

משנת 'במה מרליקין' משקפת באופן ברור את המגוון העצום של חומרי הבעירה שבהם

עשו שימוש בניי החקופה. הללו ניצלו כמעט כל חומר טבעי אפשרי לצורכיהם. רשימת חומרי הבצירה שנזכרו במשנה אינה מקריה, אלא נבחרה בקפידה על ידי חכמים מתוך כוונה להורות הלכה לכלל ישראל. מאותה רשימה ניתן ללמוד שחז"ל גילו דאגה, אחריות והתחשבות בצורכיהם של כל היהודים באשר הם, וכך למעשה הבטיחו את קיומה של מצות הדלקת נר שבת, שמבטאת הקושי בהשגת חומרי בעירה ומינים עלולה הייתה להפגע.

13 הרמב"ם למשנה שבת ב, א.

[127]

[Nur] coel: "one neg.!!"

2nd 115 - 1st

י"ח שבט ה'תש"א

124-127 p. 3/11

במה מדליק יז

ש'מצוין תוצא תורה' ביקשו תכמים לאפשר לכל היהודים באשר הם לקיים את מצות ההלקח נר שבת כהלכתה, גם אם לא מצוי היה אצלם שמן זית. את הגישה זאת היטיב לבטא רבי יוחנן בן נורי, מראשי הדור בגליל במי הפולמוס של קיסוס' ובתקופה שלאחר מדר בר-כוכבא:

עמד רבי יוחנן בן נורי על רגליו ואמר: מה יעשו אנשי ככל שאין להם אלא שמן שומשמן, ומה יעשו אנשי מדי שאין להם אלא שמן אגוזים, ומה יעשו אנשי אלכסנדריא שאין להם אלא שמן צנונות, ומה יעשו אנשי קפוטקיא שאין להם לא כך ולא כך אלא נפט? אלא: אין לך אלא מה שאמרו חכמים אין מולידין, ומדליקין בשמן דגים ובעטרן. רבי שמעון שזורי אומר: מולידין בשמן פקועות ונפט.¹⁰

10

בשמך פקיעות וברפא¹⁰.

נראה שאין הדבר מקרי שרבי יוחנן בן גורי מייצג כאן את עמדת חכמים: שלא כרבי טרפון שהיה עשיר מופלג,¹ היה רבי יוחנן בן גורי, כמו חכמים רבים בימיו, עני מרוד ומשום כך היה מודע לקשיים שעמדו בפני המוני העם בבואם להדליק נר שבת.

רבי יוחנן בן נורי מזכיר בדבריו את ריכזי היהודים החשובים ביותר בתפוצות בימינו:

כבד, פרס, מצרים ואסתר הקטנה. באזורים אלה לא היה שמך הזית דבר מציני. כך עולה מסיפור אגדה על "כרם שמן זית בכמות עצומה מנחש חלב ללודדקיא".¹² כל אחד מן המרכזים שנזכרו מייצג קהילה יהודית שבמקום מושבה התקיימה תרבות חזרתית שונה מזו שהייתה ראויה לישראל. הדבר בא לידי ביטוי גם בזמניות חזרתית הבעירה והשמידה בכל אזור ואזור.

במצרים היה שכיח שמן צנונות, כבב — שמן שומשומין, בפרס — שמן אגוזים
בקרפוקיה — הנפט. המקורות הרומיים שנכתבו בתקופת המשנה מעידים על כך שחומרי
כעצרה אלה היו שכיחים באותם האזורים. זאת ועוד, עיין מדוקדק בשיטת השמינים
וההתפילות מלמד שלא זו בלבד שהיא משקפת את המציאות בתפוצות ישראל הרחוקות, אלא
לרכל חומרי הכערה שהיו קיימים בתקופתם כל מצב צבירה ומכל בית גידול

קרן, למשל, ניתן למצוא חומרי בעירה מן החי (שמן ריגים), מן הרומם (נפט), מן הצמוחה שההופק בתהליך זיקוק (עטרן) ועוד. גם פירוט הפתרולת החומרי הבעירה שנאסר על ידי הח"ל מלמך שמקורם בבחי גידול אמונוני לצד חומרים המצויים בקרבת מקום משכנו של האדם: פתילת המדבר, ירדק ששל פני המים ומנוילים שונים כדוגמת הזפת. חומרי הבעירה שימוצאם מז החי הם תחלה, האלה והשעורה. את שני הראשונים הפריקו מן הצאן, ואילו את

השעוה — מן הדבורה, המ"צגת את החרקים.

10 כבל, שבת כר ע"א.

309-308 '27, X, 777X 11

12 תוספתא. שבת. כ. ג. ככלי, מנחות פה ע"ב.